

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

روزانہ مطالعات و آراء علمی ایران
تعمیرت: مہاراز

پایان نامه کارشناسی ارشد
رشته: مدرّسی الهیات و معارف اسلامی

موضوع:

تبیین فلسفی دعا در حکمت اسلامی

استاد راهنما:

حجة الاسلام والمسلمین فاضل گلپایگانی ۱۳۸۱ / ۵ / ۲۱

رئیس هیأت مدیران علمی ایران
توسعه بازار

استاد مشاور:

دکتر احمد عابدی

دانش پژوه:

محمد حسین عباسی

پائیز ۱۳۸۰

۴/۶۹۲

مرکز تربیت مدرس

وزارت اطلاعات و مدارک علمی ایران
تعمیر مدارک

مرکز اطلاعات و مدارک علمی ایران

واحد انتشارات

۴۱۶۴۲

تقديم به:

دوستان علم و معرفت

تشکر و قدردانی

از زحمات و راهنمایی‌های آقایان
حجة الاسلام والمسلمین فاضل گلپایگانی
(استاد راهنما) و دکتر احمد عابدی (استاد
مشاور)، و همچنین از مساعدت
و همکاری کارکنان محترم مرکز تربیت
مدرّس قم در جهت ارائه این پایان نامه،
تشکر و قدردانی می‌کنم و موفقیت همگان
را از خداوند بزرگ خواستارم.

چکیده

رساله حاضر به تبیین فلسفی دعا در حکمت اسلامی می‌پردازد. در بخش کلیات مباحثی کلی نظیر معنای دعا، فوائد و اقسام آن، و معیار استجاب دعا که مورد توجه فیلسوفان قرار گرفته و در آثارشان آمده است، مورد بحث قرار گرفته است. بخش عمده بحث، در محور دو مسأله رابطه دعا با قضاء و قدر و نظام علی و معلولی و «رابطه دعا با اراده الهی» دور می‌زند، که در بخش دوم می‌آید. تلاش‌های فلاسفه در جهت گنجاندن «دعا» در «نظام علی و معلولی» و در «قضاء و قدر» بیان می‌گردد. همچنین با منازعات و مشارکتهای فکری متفکران و فیلسوفان بزرگ الهی در جهت رسیدن به حلّ مشکل «تبیین رابطه دعا با اراده الهی» آشنا می‌شویم. از عدم تغییر اراده الهی به سبب دعا، تا تغییر اراده خداوند بر اثر دعاء انسان، دیدگاههایی است که فلاسفه اسلامی به آن قائل شده‌اند. مبانی لازم برای حلّ هر یک از دو مشکل اساسی در «دعا»، در ابتدای آن فصل به نحو اجمال، بیان شده است.

فهرست مطالب

مقدمه	۱
اهمیت و ضرورت بحث از تبیین فلسفی دعا	۱
سابقه تاریخی نگاه عقلانی به مسأله دعاء	۳
اهداف، روش، محدودیتها	۴
بخش اول: کلیات	
فصل اول - بررسی معنای لغوی و اصطلاحی دعا	۷
فصل دوم - فواید دعا از نگاه فلاسفه	۱۶
فصل سوم - اقسام دعا از جهت استعداد، حال، عطاء ذاتی و صفاتی	۲۶
فصل چهارم - معیار استجاب دعا	۳۱
فصل پنجم - صفات خداوند و اقسام آن	۳۷
بخش دوم: تبیین فلسفی	
فصل اول: دعا و رابطه آن با قضاء و قدر	۴۵
۱. طرح اشکال	۴۵
۲. توضیح نظام علی و معلولی	۴۷
۳. قضاء و قدر	۵۱
۴. رابطه دعا با قضاء و قدر و نظام علی و معلولی	۵۵
۵. تبیین دعا از طریق ارتباط معنایی - زبانی	۶۲

۶۶	فصل دوّم: دعا و رابطه آن با اراده الهی
۶۷	مطلب اوّل: تفسیر اراده خداوند
۷۱	مطلب دوّم: کلیات عوالم وجود
۷۶	مطلب سوّم - مراتب علم خداوند به اشیاء
۸۰	۱. طرح اشکال "دعا و رابطه آن با اراده خداوند"
۸۴	۲. دیدگاه‌های فلاسفه در تبیین رابطه دعا با اراده الهی
۸۵	۲ - ۱. راه حلّ شیخ الرئیس برای مشکل دعا.
۱۰۴	۲ - ۱ - ۱. نقد ملاًصدرا بر سخنان شیخ الرئیس
۱۰۸	۲ - ۱ - ۲. نظر مرحوم سبزواری در دفاع از شیخ الرئیس
۱۱۱	۲ - ۱ - ۳. نقد علامه طباطبایی بر سخنان شیخ الرئیس و ملاًصدرا و بیان دیدگاه وی.
۱۱۵	۲ - ۱ - ۴. نقد آیه الله جوادی آملی بر نظریه علامه طباطبایی (ره)
۱۱۸	۲ - ۲. راه حلّ ملاًصدرا برای تبیین رابطه دعا و اراده خداوند
۱۳۴	۱. راه حلّ محقق داماد برای مشکل تردّد
۱۳۶	نقد ملاًصدرا بر راه حلّ محقق داماد (ره)
۱۳۷	۲. راه حلّ صدر المتألّهین در باب حدیث تردّد
۱۴۱	۳. نظر امام خمینی (ره) درباره حدیث تردّد
۱۴۳	نقد دیدگاه امام خمینی (ره).
۱۴۴	۲ - ۳. دیدگاه شهید مطهری در تبیین دعا و رابطه آن با اراده الهی
۱۴۶	۲ - ۴. راه حلّ بعضی از فلاسفه غربی برای مسأله دعا
۱۴۹	۲ - ۵. نظریه علامه عصّار در رساله "اجابة الدّعا فی مسأله البّداء"
۱۵۷	خاتمه و نتیجه گیری
۱۵۹	فهرست منابع و ماخذ

مقدمه

اهمیت و ضرورت بحث از تبیین فلسفی دعا

پانهادن آدمی به جهان هستی و برخوردارگی از قدرت اندیشیدن و تعقل، و وجود ابهامات و مسائل حلّ نشده در آن، همگی انسان را بدان سو رهنمون می‌گردد که با نیروی عقل و انلییشه خویش، به حلّ ابهامات و گشودن آسرار ناگشوده جهان هستی گام بردارد. فیلسوفان با استفاده از نیروی عقل و استدلال در پی یافتن قوانینی کلی برای تفسیر و تبیین پدیده‌های جهان و رابطه جهان با پدیدآورنده آن و ... برآمدند. کشف قانون علیّت و معلولیت از بزرگترین دستاوردهای عقل بشری است. از نظر فیلسوفان مسلمان، خداوند علّت این عالم است و ما انسانها معلول او هستیم. او واجب‌الوجود است و نیاز به علّتی ندارد، و ما ممکن‌الوجود و نیازمند به علّت هستیم. در واقع، با وصف امکان، پدیده‌های عالم هستی و از جمله انسان، به خداوند پیوند می‌خورند و در هستی یافتن، محتاج او خواهند بود.

از دیگر سوی، ادیان الهی انسان را به مبدأ متعالی که همان «علّت اولی»ی فلاسفه است، متوجه گردانیده‌اند و از انسانها خواسته‌اند با او سخن گویند و او را بپرستند و به راز و نیاز

و نیایش با او بپردازند و حاجات خود را با او در میان بگذارند و از او در رفع مشکلات خویش که با عوامل طبیعی قابل حل نیست، استمداد بجویند، و از او بخواهند سرنوشت از پیش تعیین شده آنها را تغییر دهد. در تعابیر دینی، دعاء به عنوان «سلاح مؤمن و اولیاء»، «ستون دین و نور آسمانها و زمین» و «کلیدهای نجات و گنجینه‌های رستگاری و سپر مؤمن» و «نافذتر از نیزه» و «چراغ تاریکی» و «مغز عبادت» و «دفع کننده قضا و بلاء» و ... یاد شده است.^۱

«دعاء» به عنوان یک نیروی غیبی که در شریعت، بسیار مورد تأکید قرار گرفته است و از اعمال بسیار رایج و مقبول در زندگی دینی ما می باشد، دارای خصلت رازآمیز است و کیفیت تأثیر و اجابت آن، برای عقول بشری نامعلوم است.

بنابراین، دعاء به عنوان یکی از پدیده‌های مقبول و اساسی در زندگی بشری و به عنوان یک امر مبهم در جنبه تأثیرگذاری و از حیث جایگاه آن در قانون علی و معلولی، مورد نظر فیلسوفان الهی قرار گرفته است و آنان در تبیین آن، به ارائه دیدگاهشان پرداخته‌اند.

اما در اینکه تا چه اندازه در حل این معضل و رفع این ابهام، توفیق یافته‌اند، نیازمند آن است که آن دیدگاهها با دقت مورد مطالعه قرار گیرد. و رساله حاضر تا حد امکان سعی کرده است دیدگاههای فیلسوفان را در اختیار بگذارد.

۱. بعضی از منابع مربوط به دعاء:

- جمال الدین محمد خوانساری، شرح غرر و دُزر آمدی، ج ۱، ص ۱۹۸ - ج ۳، ص ۲۱۳ و ج ۴، ص ۱۲۹ (از ۷ جلدی

انتشارات دانشگاه تهران)

- ثقة الاسلام کلینی، اصول کافی، با ترجمه و شرح سید هاشم محلاتی، ج ۴، کتاب الدعاء.

سابقه تاریخی نگاه عقلانی به مسأله دعاء

مسأله دعاء از جنبه‌های مختلف، مورد بررسی و تفحص قرار گرفته است، ولی به تبیین فلسفی آن کمتر توجه شده است و نگرش عقلانی به دعاء تنها در منابع اولیه فلسفی ما وارد شده است.

ظاهراً اولین فیلسوفی که مسأله دعاء را در آثار فلسفی خود مطرح کرد و در جهت تبیین فلسفی آن، و نیز در رفع ابهامات تلاش نمود، مرحوم شیخ الرئیس بود. سعی او بر این بود تا اشکال «رابطه دعاء با اراده الهی» را حل کند. پس از شیخ (ره)، مسأله دعاء بدون تغییر یا اضافاتی، در آثار فلسفی پیروان وی، ذکر گردید. حکمای علیت مذاق دیگر نظیر محقق داماد و صدرالمتألهین شیرازی و حکیم سبزواری و... نیز تلاش بسیار کردند تا راه شیخ را تکمیل کنند و با تغییراتی، ابهامات موجود در آن را بزدایند و بتوانند دعاء را در منظومه فلسفی خود، جای دهند.

اما تحقیق درباره مسأله دعاء و تبیین فلسفی آن، به طور مستقل در شکل مقاله و رساله، بسیار کم انجام گرفته است. چند نمونه از مقالات و رسالات در ارتباط با مسأله دعاء را در اینجا یادآور می‌شوم:

۱. تأثیر دعاء در تغییر سرنوشت و قضاء و قدر الهی، آقای جعفر سبحانی، ماهنامه مکتب اسلام، آذرماه ۱۳۵۱، دوره ۱۳.
۲. اشعاری از مولوی پیرامون رابطه دعاء و قانون هستی، آقای محمدتقی جعفری، نشریه کیهان هوایی، شماره ۱۰، به تاریخ ۱۳۷۲/۴/۲.
۳. دیدگاه حکیم لاهیجی و شیخ مفید پیرامون ارتباط دعاء و بداء، آقای علی حجتی

کرمانی، روزنامه اطلاعات، شماره ۲۰۰۰۲، به تاریخ ۱۳۷۲/۶/۲۰.

۴. دعاء و بداء و رابطه آن با قضاء و قدر، خانم فرانک راسخی، کارشناسی ارشد دانشکده الهیات و معارف اسلامی تهران، ۱۳۷۱.

۵. رساله استجابة الدعاء، از مرحوم حکیم جلوه.

نمونه‌های ذکر شده که بیشتر به عنوان مقاله‌اند، به دیدگاه‌های یک فیلسوف یا عارف خاصی در زمینه یک موضوع خاص در دعا می‌پردازند. و رساله مذکور در بند چهارم، تنها به رابطه دعاء با قضاء و قدر می‌پردازد و ارتباط دعاء با اراده الهی را مورد بحث و بررسی قرار نمی‌دهد. در رساله حاضر، هر دو جنبه مورد بررسی و تحقیق قرار گرفته است.

اهداف، روش، محدودیتها

همانگونه که اشاره شد، هدف از نگارش این رساله، بررسی و ارائه تلاش‌هایی است که فیلسوفان مسلمان در جهت رفع ابهامات موجود در مسأله دعاء و رابطه آن با مسائلی همچون «علیت و معلولیت یا قضاء و قدر الهی» و «اراده خداوند» متحمل شده‌اند.

این رساله توانسته است دیدگاه‌های تعدادی از فیلسوفان بزرگ و نامدار اسلامی را در معرض قضاوت طالبان حقیقت قرار دهد.

روش تحقیق در این رساله، بدینگونه است که نظرات و آراء فلاسفه‌ای که درباره این مسأله بحث کرده‌اند، بیان می‌گردد و هرگونه نقد و تحلیل و یا نظرات تکمیلی که در نظرات فیلسوف بعدی نسبت به فیلسوف قبلی است، ارائه می‌شود، و سعی شده است که راه

حل‌های مطرح شده توسط فلاسفه اسلامی با استناد به منابع و تألیفات فلسفی شان با توجه به سیر تحولات فلسفی در تاریخ حکمت اسلامی، آورده شود.

در ضمن تحقیق و پژوهش، محدودیت‌ها خود را نمایان می‌سازند، که می‌توان به بعضی از آنها اشاره کرد. عدم انجام تحقیقات کافی و وافعی، و ضرورت رجوع به منابع اولیه؛ آگاهی لازم از مبانی فلسفی صاحبان آراء؛ عدم دسترسی به پایان‌نامه‌های بعضی محققان؛ نبودن کتابخانه‌های باز به تعداد کافی، و عدم امکان استفاده از کتابخانه‌های باز توسط هر پژوهشگری را باید بعضی از محدودیت‌های موجود در عرصه پژوهش دانست.

بخش اول

کلیات

فصل ۱. بررسی معنای لغوی واصطلاحی دعا

فصل ۲. فواید دعا از نگاه فلاسفه

فصل ۳. اقسام دعا

فصل ۴. معیار استجابیت دعا

فصل ۵. صفات خداوند و اقسام آن

در این بخش، بعضی از مباحث کلی در ارتباط با مسأله دعا بیان می‌گردد و در ضمن فصولی، معنای دعا و اقسام آن، صفات خداوند و اَسْمَاءِ حُسْنٰی او و اقسام صفات مورد بحث و بررسی قرار می‌گیرند و به مقداری که در مباحث مربوط به بخش دوم به آن نیاز است، به شرح و توضیح آن پرداخته می‌شود. هدف از ذکر مباحث کلی در این بخش، آن است که بعضی از ابهاماتی که ممکن است در ضمن مباحث مربوط به دعا در بخش دوم پیش آید، رفع گردد. و نیز بعضی از مباحث مانند بحث مربوط به صفات خداوند و اقسام آن، برای آن است که جایگاه بحث ما درباره دعا به طور واضح‌تری مشخص شود. ذکر بعضی از مسائل نیز صرفاً بدان جهت است که مورد توجه فیلسوفان بوده است و درباره آنها در کتابهای فلسفی شان، به بحث پرداخته‌اند.

فصل اوّل - بررسی معنای لغوی و اصطلاحی دعا

دُعا در لغت به معنای «خواندن، فراخواندن، استعانت و یاری خواستن، استغاثه، ترغیب نمودن، طلبیدن، عبادت، نیایش و نفرین» و چند معنای دیگر آمده است.